

Віталіна Кизилова

ХРИСТИЯНСЬКО-РЕЛІГІЙНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗОВОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано специфіку освоєння християнсько-релігійної тематики у площині прозової літературної казки другої половини ХХ – початку ХХІ століття. На матеріалі творів Л. Храпливої-Щур, Н. Наркевич, З. Мензатюк, І. Калинця простежено своєрідність синтезу канонічних ознак жанру (традиційний казковий конфлікт, настановна на вигадку тощо) з оригінальною авторською позицією.

Ключові слова: жанр, літературна казка, християнсько-релігійна тематика, художній світ, інтертекст.

Літературна казка – найпродуктивніший і найпопулярніший літературний жанр для дітей. Її історія відображає особливості літературного процесу, а також своєрідність літературно-фольклорної взаємодії в різні історико-культурні періоди. Письменники, шукаючи відповіді на важливі питання сучасності, художньо осмислюючи вічні проблеми людського буття, часто звертаються до цього жанру, його філософії, психологічного підґрунтя, законів поезики і стилю.

Варто зазначити, що особливості, притаманні літературній казці, почали формуватися ще на ранніх етапах її становлення й розвитку. Теоретичне обґрунтування жанру прийшло набагато пізніше. Спробу узагальненого універсального визначення авторської казки свого часу зробив Ю. Ярмиш: “Літературна казка – такий жанр літературного твору, в якому в чарівно-фантастичному або алегоричному розвитку подій і, як правило, оригінальних образах та сюжетах у прозі, віршах та драматургії розв’язуються морально-етичні та естетичні проблеми” [1, с. 87]. Звертаючи увагу на сюжетно-композиційні особливості літературної казки, дослідник підкреслює, що вона представлена в усіх родах літератури – епосі, ліриці та драмі.

Сучасна дослідниця Г. Сабат, осмислюючи специфіку літературної казки на прикладі збірки І. Франка “Коли ще звіри говорили”, пропонує своє розуміння жанру, враховуючи при цьому і контекст доби написання твору, і жанрові суті казки. Г. Сабат наголошує на тому, що це фантастичний твір авторської художньої творчості, нерозривно пов’язаний із реальністю життя, що відображає сутність епохи, всотує ідейно-політичні тенденції часу, вливається в літературні течії і напрямки, має схильність до інновацій, консолідації з іншими жанрами й утвореннями гетерогенних мистецьких явищ, які тісно пов’язані зі світоглядом письменника [2, с. 38].

До розробки теоретичних питань авторської казки, крім зазначених вище науковців, долучилися О. Гарачковська, Л. Дереза, Л. Овчиннікова, Н. Тихолоз, О. Цалапова та інші. Аналіз їхніх наукових студій дає підстави стверджувати, що авторська казка, попри тісний зв’язок зі своєю фольклорною основою, орієнтується на сучасність, на певну добу з її проблемами й особливостями, а її художній світ, під яким здебільшого розуміється його зміст у взаємозв’язку з композиційно-мовленнєвою структурою, художньо осмислена реальність [3, с. 175-176], як правило, фокусує об’єктну картину, що створена за допомогою письменницької уяви.

Зі зміною соціально-політичної парадигми в українському суспільстві в 90-ті роки ХХ століття – часі, коли відбувається реконцептуалізація національної ідентичності, в художній творчості з’являються нові фокуси притягання, на які за радянських часів здебільшого накладали ідеологічне табу. Як справедливо зазначає Світлана Шліпченко, на зламі століть “ми спостерігаємо загострення процесу національної (ре)ідентифікації та дискусій і напруги (прихованої та явної) довкола національних, релігійних чи гендерних питань” [4, с. 235]. На зламі століть вони поступово набувають концептуального осмислення й у творчості українських письменників.

Інтерес у цій розвідці викликає своєрідність освоєння християнсько-релігійної тематики у площині літературної творчості, зокрема в авторській казці другої половини ХХ – початку ХХІ століття, що до сьогодні ще не стала предметом окремих наукових досліджень.

Український народ від природи є глибокорелігійним. Християнські принципи життя були пріоритетними за Козацької доби й такими залишаються донині. Тому не дивно, що християнсько-релігійна тематика була поширена у творчості Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Олександра Олеся. Нівелювання християнських традицій і заміна їх на псевдоідеали стало причиною того, що в радянську епоху розроблення цієї теми в художній літературі набула особливого поширення у творчості письменників-емігрантів. Як справедливо зазначає О. Астаф’єв, вона глибинно виразила містерію духовної монолітності українського

народу, слугувала вираженням етико-естетичних концепцій і політичних симпатій, що виявлялося як у творчих, так і в особистих долях письменників [5, с. 15]. Християнські мотиви набули виразного звучання у творчості Юрія Клена, Є. Маланюка, В. Барки, У. Самчука, І. Качуровського та багатьох інших.

Активно розроблялася релігійно-християнська тематика й у площині літератури для дітей. Наприклад, у збірнику “Українське дошкілля”, виданому в Торонто в 1977 році [6], тексти для читання дітям згруповані у тематичні групи, серед яких на чільному місці “Гостина св. Миколи”, “Різдво, Йордан і Новий Рік”, “Великдень”, “Христос і українські діти”. Варто відзначити письменників, які розробляли релігійну тему в літературі для дітей: Роман Завадович (“Різдвяна казка”, “Маленька Паска в велике свято”), Ірину Вінницьку (“Ісусик”), Ніну Наркевич (“Легенда про Святого Миколая”, “Киця-писанчарка”, “Лесина квітка”), Ганну Черінь (“Лист до Святого Миколая”), Леоніда Полтаву (“Великодні писанки”), Лесю Храпливу-Щур (“Великодня пригода”) та багатьох інших. Твори ці різні за жанрами: вірші, оповідання, казки, легенди. Їхні автори у доступній формі ознайомлюють дітей зі звичаями та обрядами, що пов’язані з певним релігійним святом, розповідають про життя святих, крізь призму християнського сприйняття на прикладі “вічних образів” розкривають проблеми морально-ціннісної орієнтації особистості.

Окрім пізнавальної й дидактичної спрямованості, ці твори часто мали ще й розважальний характер. Так, казка Лесі Храпливої-Щур “Великодня пригода” розповідає про подорож дівчинки Параски до своєї бабусі із кошиком великодніх страв, які матір дівчинки приготувала на свято. Твір побудований за кумулятивним принципом: дорогою до дівчинки пристає песик Бровко, який прохає відшукати в кошику щось смаченьке для нього. Ланцюг повторюваних собакою запитань (“Подивись, Парасю, ще раз на Свячене: може знайдеться там ще що і для мене? – Бровко питає, хвостиком махає” [6, с. 285]) і відповідей дівчинки врешті-решт приводить до комічної ситуації. Параска дає понюхати Бровкові хрину, що також лежав у кошику; той чхає й ненароком штовхає дівчинку, вона випускає кошика з рук, і всі разом котяться з горбочка до бабусі. Потрапивши врешті-решт до бабусиної хати, кожен отримує своє: бабуса – смачні страви, Параска – поцілунки й подарюк від старої, а Бровко – велику кістку. Він (Бровко) – казковий персонаж. Тварина наділена у творі здатністю розмовляти людською мовою. Можливість поспілкуватися з ним створює атмосферу дива. Варто наголосити на тому, що письменниця в казці використовує форму ритмізованої прози, що свого часу була вдало використана І. Франком для обробки фольклорного варіанта “Ріпки”. Ритмічність створюється за допомогою добору співзвучних слів (ковбаска/ паска/ запаска, питає/ махає/ благає, кість/ їсть та ін.), однотипно побудованих фраз, відповідного інтонаційного оформлення. Все це сприяє увиразненню змісту твору, наданню йому певної емоційності.

Казка Ніни Наркевич “Киця-писанчарка” розповідає про пригоду, що трапилася в одній родині напередодні Великодня. Кішка Пустунка, надивившись на те, як Марічка разом із матір’ю готувалися до свята, вирішила й сама їм “допомогти” розфарбовувати яєчка. Твір вирізняє невеликий обсяг, простий динамічний та однолінійний сюжет. Казка життєрадісна, весела, в ній відсутній антагоністичний поділ персонажів. Пустунка – казковий персонаж; вона спостережлива, кмітлива, любить свою господиню. Автор наділяє її здатністю думати, міркувати, робити висновки (“Які дивні ці люди! Пишуть не тільки на папері, але і на яєчках!” – думала киця” [6, с. 288]). Реципієнтів приваблює опис процесу “праці” кішки, що подається автором у теплих, гумористичних тонах: “Вона легенько стрибнула на стіл та почала урядувати. Заглянула до одного горнятка, вмочила лапку, понюхала, полизала – не смачне! Тоді до другого, до третього, а тоді дібралась до полумиска з яєчками. Торк-торк! Легенько лапкою та й котить яєчко по столі... Весело! А як торкне лапкою один – другий раз, то яєчко з білого стає кольорове!” [6, с. 288]. Загалом, твір насичений атмосферою свята, всезагальної любові, гармонії, що відповідає християнській традиції.

У новому ідеологічному контексті християнство розглядається нині і в Україні. Він (контекст) поступово сформувався у свідомості суспільства і є діаметрально протилежним добі соцреалізму. Релігійну тематику в материковій літературі для дітей, зокрема у площині жанру прозової казки, розробляють Зірка Мензатюк (“Писанка”, “Макове князювання”, “Молоданчик”), Ігор Калинець (“Вертеп Маленького Хлопчика”), Ірина Калинець (“У Різдвяну ніч”) та ін. Твори ці здебільшого рефлектують релігійні традиції, а їх головний зміст – духовний.

Про історію створення збірки “Макове князювання” Зірка Мензатюк згадує: “...якщо ми, українці, цікаві світові, то саме своєю неповторністю, своєю самобутньою культурою, звичаями, традиціями <...>. Тому в своїх казках я пишу про вічні цінності українського народу <...>. У святах багато казкового, чарівного! <...> А хіба не варті казок свято Івана Купала, коли зілля набирається найбільшої сили, або повна краси й поезії Зелена неділя, в якій можна віднайти загублену гармонію життя, і Різдво, і Спаса та Маковія, і чимало інших свят? Вони прикрашали моє дитинство, без них життя втратило б свої найяскравіші барви, тому бережімо їх!” [7, с. 9]. Гармонія й рівновага художнього світу в казках Зірки Мензатюк досягається завдяки особливій авторській позиції, що фокусує ідею створення своєрідного казкового світу, в якому немає місця злу, задрощам, байдужості, а цінуються гармонія, краса, добро, любов до ближнього. Ознайомлюючи дітей із християнськими традиціями і зви-

чаями, письменниця водночас заряджає їх оптимізмом, позитивними емоціями: “А писанка котиться по землі: тож буде сонце, будуть дощі й роси, буде в світі щастя! Хто його шукатиме – неодмінно знайде” [8, с. 733].

Звернення до зразків літературної творчості дає підстави стверджувати: християнські засади були й залишаються підґрунтям духовності народу. В літературі постійно ведеться пошук форм активної, свідомої, вільної причетності персонажів до християнських уявлень про людину та її поклонання. Звернення до Бога, духовної енергії провокує міцний зв’язок релігії, філософії, мистецтва (зокрема літератури). За слуханням зауваженням М. Євшана, “...мистецтво всяке стає релігією, випливає зовсім з релігійних почувань. І всяка діяльність людини спрямована до дальшої мети; те, що можна б назвати творчістю в найширшому розумінні того слова, мусить випливати з тої релігійності духа людського, коли має служити тільки життю...” [9, с. 25]. Авторська інтерпретація релігійної проблематики часто є суголосною не лише традиційним біблійним поняттям, а й філософським міркуванням митців слова щодо категорій добра і зла, любові й ненависті тощо.

Своєрідне потрактування християнсько-релігійна тема віднайшла у казці І. Калинця “Вертеп Маленького Хлопчика”. Вертеп – це похідний театр, який представляє благочестивим християнам велику подію у світі: Різдво (народження) Спасителя. Вертепна гра нині є традиційною різдвяною святковою розвагою українського народу. Письменник поєднує у творі святкову різдвяну урочистість (адже Різдво, Новий рік – це завжди свято, казка) й сумну реальну дійсність 90-х років минулого століття. Дія відбувається у невеличкому містечку неподалік Львова. При цьому автор не подає його назви; так само у творі відсутні імена деяких персонажів. З одного боку, цей факт можна розцінювати як данину фольклорній казковій поетиці (умовність), з другого – як акцент автора на типовості соціальних реалій дійсності (адже таких Маленьких Хлопчиків, батьки яких виїхали на заробітки до інших країн, на жаль, в Україні немало й сьогодні).

Сюжет твору сконцентрований навколо постаті головного персонажа, який у творі постає у двох планах – реалістичному й казковому. Автор зосереджує свою увагу на його внутрішньому світі, почуттях, емоціях, мріях. Розповідь будується на контрасті: атмосфера різдвяної урочистості, святковості (сцени репетиції вертепного дійства, приготування костюма Янгола тощо) протиставляється сумним спогадам дитини про його батьків, які змушені зустрічати Різдво далеко від сина: “Коли маленький хлопчик співав про Марію, то спазми душили йому горло – і спів на якусь мить переривався. Інколи скочувалася тепла слізка – і її треба було непомітно від колядників обтерти рукавичкою. Бо так само, Марією, називалася Мамуся Маленького Хлопчика, яка тепер дуже далеко від нього – десь аж у Португалії, у Лісабоні, працює служницею у старої пані. Вже два роки. Маленький Хлопчик дуже добре пам’ятає Мамусю, часто згадує, як вона нахилилася до свого Хлопчика, мов свята Марія до Ісусика, – і золотими своїми кучериками лоскотала йому вушко...” [8, с. 637]. Малий з нетерпінням чекає телефонних дзвінків від батька з матір’ю, мріє швидше зустрітися з ними. Почуття любові до рідних автор передає за допомогою ретроспективних згадок хлопчика про те, як матуся водила його до садочка, до скверу посеред міста на відкриття пам’ятника Великому Поетові тощо. Спогади хлопчика включають згадки про політичні події, що сприяє документалізації художнього тексту. Текстова реальність концентрується письменником у системі часо-просторових координат, що акумулюють комплекс асоціацій, пов’язаних з мотивом “відчуження”: “Мамуся послала по телефону поцілунок – і тоді їх знову роз’єднала німа пустеля, яка складалася з таких країн: Словаччина, Австрія, Швейцарія, Італія, Франція, Іспанія. Маленький Хлопчик усе це вже знав із мапи, провівши червоним олівчиком по лінії, що сполучала наше містечко біля Львова і Лісабон у Португалії, нанизавши на цю лінію Братиславу, Відень, Тулузу, Лісабон. <...> Це була найкоротша віддаль між Маленьким Хлопчиком і Мамусею” [8, с. 639].

Реальний й ірреальний світи органічно переплітаються у казці за допомогою вдалого використання письменником інтертекстуальних елементів. Уведений Ю. Крістєвою термін “інтертекст” означає віртуальне утворення, що “виробляється” в процесі читання відносно іншої текстової структури. Текст – продукт всотування і трансформації будь-якого іншого тексту [10, с. 428-429]. У випадку з “Вертепом Маленького Хлопчика” йдеться про біблійний інтертекст, використання якого в літературі кінця ХХ століття було викликано історичними та соціально-політичними умовами, підпорядкуванням авторській ідеї [11, с. 7]. З-поміж різних елементів біблійного інтертексту варто виокремити насамперед “точкові цитати”, використані автором. Батьків Хлопчика І. Калинець називає біблійними іменами – Марія і Йосип; автор немовби проводить між ними паралель, наголошуючи на їх доброті, чуйності, моральності. Найголовніше, що обидва мають душу, сповнену любов’ю до своєї дитини. Свідомо відтворюючи в образному плані біблійний інтертекст, І. Калинець передбачає здатність твору асоціюватися з християнським простором і за допомогою діалогічних зв’язків утворювати нову текстову реальність.

Текстовий простір казки будується як постійний діалог автора з героями, з читачем, із сьогоденням. При цьому долю конкретної родини письменник розглядає на тлі геополітичних проблем України кінця ХХ – початку ХХІ століття. Згідно з філософією екзистенціалізму, автор формулює власні життєві цінності й свідомо їх дотримує. Зміст твору в такий спосіб часто набуває метафорично-символічного змісту. Показовою в цьому плані є сцена вертепного

дійства, в якому Маленький Хлопчик грав роль Янгола: “І треба було надією підтримати Короля Данила, Козака і Січового Стрільця, щоби їх захист Дитятка означав і захист малого дитяти – України. І коли Україна укріпне, а коса Смерті, яка у білому савані і з набіло вимальованим лицем, зітне голови усім іродам, що насилали на наш люд війни, голод, вивози у Сибір, які ще й тепер виганяють людей у найми до Португалії, – аж тоді має на янголятковім лиці з’явитися переможний усміх” [8, с. 640]. Образна мова кумуляції, що ґрунтується на свідомому приєднанні зовнішньо самостійних, проте внутрішньо тотожних образів (мале дитя – Україна, Боже дитятко – отрочатко тощо) допомагає розкриттю глибинного змісту твору.

Порушуючи у творі соціальні проблеми, І. Калинець намагається освоїти їх у просторі жанру казки. Різдво – це свято. Тому не дивно, що в такий час з головним персонажем твору трапляється диво, здійснюється його бажання. Після завершення вертепного дійства Маленький Хлопчик у подібі маленького Янголятка разом зі своїм Ангелом-охоронцем відправляються до Португалії відвідати батьків. Час і простір набувають у цьому епізоді виразних казкових ознак “...ми не літаємо, як птахи. Ми переносимося куди слід, і то за якусь мить” [8, с. 641]. За одну мить ангели опиняються в далекій Португалії. Маленьке янголятко приходять до матері уві сні, цілує в щічку, від чого обличчя жінки із засмученого перетворюється на усмінене. Батько побачив видиво за вікном нічного потяга, яким повертався до Сантарену, і серце його солодко защемило від побаченого ангела-сина. Світ казки, таким чином, накладається на світ реальності, цей синтез дає змогу авторові акцентувати на вічних цінностях, що є сенсом життя, – любові, доброті, теплих родинних стосунках. Вони об’єднують людей, надають світу гармонії і є єдиним можливим порятунком від байдужості, бездуховності, засилля жорстокості.

Як бачимо, казка І. Калинця “Вертеп Маленького Хлопчика” – новий різновид літературної казки, що ґрунтується на співіснуванні казковості в образному й часо-просторовому аспекті з елементами соціально-філософського диспуту з читачем, що відбувається за допомогою освоєння письменником християнських мотивів, використанням елементів біблійного інтертексту, релігійно-філософської проблематики й символіки. Твір концентрує в собі важливі з погляду світогляду автора ідеї й проблеми, у ньому сфокусовані лейтмотиви творчості письменника. Все це модифікує жанрову структуру авторської казки, що приводить до її істотної інтелектуалізації, і, як наслідок, розширення кола реципієнтів (дорослі й діти).

Таким чином, індивідуально-авторські казки, в яких виразно простежується християнсько-релігійна тематика, синтезують у собі елементи народної казки, літературно-казкової й літературної традиції. При цьому на канонічні ознаки жанру (традиційний казковий конфлікт, настанова на вигадку тощо) часто накладається оригінальна авторська позиція, що формується на підставі діалогічних зв’язків з художньою системою літературних творів. Авторський текст, здебільшого зберігаючи традиційну для літературної казки ознаку – синтез дива й реальної дійсності, – модифікує способи її розкриття, що з часом зазнають усе більшої індивідуалізації й розмаїття.

Література

1. Ярмиш Ю. У світі казки: Літературно-критичний нарис / Ю. Ярмиш. — К.: Рад. письменник, 1975. — 144 с.
2. Сабат Г. Казки Івана Франка: особливості поетики / Галина Сабат. — Дрогобич : Коло, 2006. — 360 с.
3. Хализев В. Е. Теория литературы : учебник для студ. высш. учеб. заведений / В. Е. Хализев. — Москва : Издательский центр “Академия”, 2009. — 432 с.
4. Шліпченко С. Урбаністичні візії / С. Шліпченко // Гендерна перспектива / упоряд. В. Агеєва. — К. : Факт, 2004. — С. 234–250.
5. Астаф’єв О. Образ і знак : Українська емігрантська поезія у структурно-семиотичній перспективі: монографія / О. Астаф’єв. — К. : Наукова думка, 2000. — 268 с.
6. Українське дошкілля. Збірник виховних матеріалів для українських родин і дитячих садків. — Торонто : Українське видавництво “Добра книжка”. — Ч. 208. — 1977. — 472 с.
7. Яскраве світло казок Зірки Мензатюк. Пам’ятка для читачів молодшого шкільного віку / уклад. Н. Гажаман. — К., 2008. — 29 с.
8. Українська література для дітей : хрестоматія / [упорядкув. О. О. Гарачковської]. — К. : ВЦ “Академія”, 2011. — 800 с.
9. Євшан М. Релігія Шевченка / М. Євшан // Критика; Літературознавство; Естетика / [упорядкув. Н. Шумило]. — К. : Основи, 1988. — С. 25–30.
10. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман (1967) / Ю. Кристева // Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму. — Москва, 2000. — С. 425–431.
11. Новикова Г. А. Українська література другої половини ХХ століття в біблійному інтертексті (на матеріалі творчості В. Дрозда, Р. Іваничука, К. Мотрич) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / Г. А. Новикова. — Харків, 2007. — 18 с.

The particularity of mastering the Christian-based subject within the prose literary fairy tale of the second half of the XX – beginning of the XXI century is being analyzed in the given contribution. The specific synthesis of the canonical aspects of the genre such as the traditional fairy controversy, fiction tips, along with the author’s attitude is represented on the basis of L. Kharplyva-Schur, N. Narkevych, Z. Menzatyik and I. Kalynets’ pieces of work.

Key words: genre, literary fairy tale, Christian-based subject, literary world, intertext.